

**ІНСТИТУТ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ
АПН УКРАЇНИ**

ДРОЗДОВА Марина Анатоліївна

УДК 159.922 : 316.473 : 316.64

**МЕХАНІЗМИ ВІДТВОРЕННЯ БАТЬКІВСЬКИХ ОБРАЗІВ
В УЯВЛЕННЯХ МОЛОДІ ПРО ПОЛІТИЧНИХ ЛІДЕРІВ**

19.00.11 – політична психологія

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата психологічних наук

Київ – 2010

Дисертацією є рукопис
Робота виконана в Чернігівському національному педагогічному університеті
імені Т.Г. Шевченка

Науковий керівник: доктор психологічних наук, професор
Васютинський Вадим Олександрович,
в. о. завідувача кафедри соціальної психології
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка

Офіційні опоненти: доктор психологічних наук, доцент
Лозова Ольга Миколаївна,
в. о. професора кафедри психології
Київського національного лінгвістичного
університету

кандидат філософських наук, доцент
Грабовська Софія Леонідівна,
завідувачка кафедри психології
Львівського національного університету
імені Івана Франка.

Захист відбудеться “24” червня 2010 р. об 11 год. на засіданні спеціалізованої
вченої ради Д **26.457.01** в Інституті соціальної та політичної психології АПН
України за адресою: 04070 м. Київ, вул. Андріївська, 15.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Інституту соціальної та
політичної психології АПН України за адресою: 04070 м. Київ, вул.
Андріївська, 15.

Автореферат розісланий “ ____ ” травня 2010 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради
кандидат психологічних наук,
старший науковий співробітник

І.В.Жадан

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Становлення громадянського суспільства в Україні тісно пов'язане з формуванням і розвитком політичної свідомості та культури її громадян. Особливо це стосується такої категорії населення, як молодь, політичні позиції якої багато в чому зумовлюватимуть подальший соціально-політичний розвиток країни.

Одним із найважливіших аспектів політичної свідомості та культури є сприймання громадянами політичних лідерів і механізми, що визначають цей процес. Знання змісту уявлень молодих громадян про політичних лідерів дають змогу виявити домінуючі суспільні запити й настрої, ефективніше окреслювати межі й напрями діяльності політичних сил.

Зважаючи на ключову роль сім'ї у політичній соціалізації молоді, важливим є дослідження батьківських образів як одного з факторів уявлень про політичних лідерів. У цьому відношенні не випадковою є теза про наявність у свідомості молодих громадян зв'язку між образами їхніх батьків і відомих політиків. В основі таких зв'язків мають лежати певні психологічні механізми.

Вивчення таких механізмів набуває особливого значення стосовно учнівської і студентської молоді, які становлять значну частину молодих громадян, що найбільш динамічно розвивається.

Уявлення про політичних лідерів виникають у процесі політичної соціалізації і є складовою політичної культури особистості. Вони досліджувалися Г.Алмондом, С.Вербою, Н.Дембицькою, Дж.Деннісом, І.Жадан, Д.Істоном, В.Москаленко, Д.Ольшанським, М.Остапенко, Д.Сірсом, М.Слюсаревським, Дж.Торні, Р.Хессом. Роль несвідомих факторів у політичній свідомості й поведінці розглядали В.Васютинський, В.Казміренко, О.Шестопал.

У соціальній та політичній психології склалася традиція дослідження сприймання політичних лідерів. Прикладами є праці О.Вознесенської, Л.Гегель, С.Грабовської, Ф.Грінштейна, Д.Дурдіна, Д.Істона, Д.Левчик, Е.Левчик, Р.Мамедбейлі, Л.Московічевої, О.Шевченко, Н.Шелекасової, О.Шестопал, О.Петрунько, Р.Хесса, Д.Яроша.

У працях ряду науковців аналізувалися конкретні фактори, які впливають на формування уявлень про політичного лідера. Так, О.Башкирова, Н.Лайдинен, О.Красильникова за домінуючі вважають біолого-демографічні фактори, передусім вік. Г.Почепцов, О.Шевченко вказують на залежність

уявлень від індивідуально-психологічних чинників – ціннісних орієнтацій та характеру. Ж.Деркач, І.Дубов, С.Пантелєєв, О.Баранова, О.Великанова, Л.Преснякова підкреслюють роль соціальних (зокрема етнокультурних) факторів – групових і суспільних норм, традицій, цінностей, соціальної ситуації тощо.

Вивченню особливостей уявлень про політичних лідерів серед різних груп молоді приділяли увагу О.Вознесенська, Є.Головаха, С.Грабовська, Є.Дорофєєв, Н.Ілюхіна, Т.Тамакова, С.Ципко.

Концептуальні положення про роль батьків у розвитку особистості та про зв'язок образів владних постатей (зокрема політичних лідерів) і батьків містяться в працях В.Васютинського, Дж.Девіса, Дж.Денніса, Ф.Грінштейна, Д.Істона, С.Максименка, С.Московічі, О.Оконешнікової, В.Райха, З.Фрейда, Дж.Торні, Р.Хесса. Оскільки окремі науковці припускали, що в основі зв'язків таких образів можуть лежати захисні механізми, то вагомим є використання досвіду вивчення їх у працях С.Андерсен, Р.Грановської, А.Налчаджяна, З.Фрейда, А.Фрейд, Т.Яценко.

Проте, незважаючи на розгляд цілої низки характеристик сприймання політичного лідера, у цій сфері є дискусійні, малодосліджені або взагалі не досліджені аспекти. До останніх, зокрема, належать: ступінь зв'язку образів батьківських і політичних авторитетів у свідомості молоді, структурні компоненти таких образів, механізми їхнього зв'язку. Усе це дає змогу вести мову про актуальність теми «Механізми відтворення батьківських образів в уявленнях молоді про політичних лідерів».

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційну роботу виконано в межах науково-дослідної теми кафедри соціальної та практичної психології Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка “Вивчення соціально-психологічних особливостей сучасної молоді”. Тему узгоджено Радою з координації наукових досліджень в галузі педагогіки та психології АПН України (протокол № 2 від 30.03.2010 р.).

Мета роботи: дослідити соціально-психологічний зміст механізмів відтворення образів батьків в уявленнях молодих громадян про політичних лідерів.

Завдання дослідження:

1. Теоретичний аналіз особливостей політичної соціалізації молоді в сім'ї, ролі батьків у цьому процесі, змісту уявлень молоді про політичних лідерів та механізмів їхнього формування.
2. Емпіричне вивчення вікової динаміки і змісту образів батьків та політичних лідерів і встановлення сутнісних зв'язків між ними.
3. Виявлення змісту психологічних механізмів відтворення образів батьків в уявленнях молоді про політичних лідерів, побудова моделей таких зв'язків.
4. Розробка й апробація програми психологічного семінару для школярів і студентів для поглиблення здатності до самоаналізу, рефлексії вражень від значущого оточення та взаємодії з ним.

Об'єкт дослідження становлять уявлення молоді про політичних лідерів.

Предметом дослідження є механізми відтворення образів батьків у змісті і структурі уявлень молоді про політичних лідерів.

Методи дослідження:

1. Методи теоретичного дослідження (узагальнення, класифікація, моделювання) застосовувалися для узагальнення теоретико-методологічних засад дослідження, визначення авторської позиції щодо механізмів формування образів політичних лідерів у свідомості молоді.

2. Емпіричні методи – психосемантичні (особистісний семантичний диференціал) для вивчення структури образів батьків і політичних лідерів; проєктивні методи (ТАТ), психодіагностичне тестування (шкала прийняття інших Фейя), анкетування (авторська анкета на вивчення стереотипізації), метод експертного оцінювання – для вивчення механізмів зв'язку образів батьків і політиків, формувальний експеримент у вигляді психологічного семінару (розвиток у молоді рефлексії щодо сприймання значущих постатей (батьків, політичних лідерів) та взаємодії з ними).

3. Методи математичної обробки даних та графічна презентація результатів із використанням комп'ютерного пакету статистичних програм SPSS (версія 10.0). Методи математичної статистики (основний – факторний аналіз; допоміжні – первинний статистичний аналіз, кореляційний аналіз, t-критерій Ст'юдента для незалежних вибірок) застосовувалися для систематизації та групування ознак вищезазначених досліджуваних об'єктів, встановлення зв'язку між змінними.

Організація та експериментальна база дослідження: емпіричне дослідження було здійснено протягом 2007–2009 рр. на базі Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка та загальноосвітніх шкіл № 12 м. Чернігова, № 1 і 2 м. Корюківки Чернігівської обл. У дослідженні, яке складалося з п'яти основних етапів, взяли участь 746 осіб: учнів 4-х, 6-х, 8-х та 10-х класів і студентів 1-го, 3-го та 5-го курсів. Усі випробувані розподілялися на кілька окремих вибірок, кожна з яких відповідала основним параметрам репрезентативності за віком, статтю, спеціальністю. Було також опитано 36 експертів із наукових і вищих навчальних закладів України та Росії.

Наукова новизна отриманих результатів полягає в уточненні змісту уявлень дітей і молоді про батьків, реальних та ідеальних політичних лідерів, виявленні тенденції до ідеалізації цих образів та її послаблення з віком, установленні критичного або амбівалентного характеру сприймання реальних політиків, з'ясуванні більшої авторитетності та різноплановості образу матері порівняно з образом батька, що лежить в основі «жіночого» архетипу влади. Вперше виділено складові образів батьків і політиків, між якими є найістотніші зв'язки: це насамперед інтелектуально-ділові та комунікативні властивості. Вперше виявлено механізми таких зв'язків, серед яких основними є проєктивно-атрактивний, проєктивний та атрактивний переноси, описано діапазон їхньої дії. Побудовано моделі, які відображають зв'язки між образами батьків і політичних лідерів та механізми їхнього утворення.

Практичне значення отриманих результатів полягає в можливості використання побудованих моделей на практиці для дослідження особливостей політичної свідомості молоді, розвитку її рефлексивних здатностей у політичній сфері, удосконалення засобів політичного іміджмейкінгу, протидії політичним маніпулятивним технологіям. Розроблено й апробовано авторську програму психологічного семінару для школярів і студентів із метою розвитку в них рефлексії щодо сприймання значущих постатей (батьків, політичних лідерів) та взаємодії з ними (довідка про впровадження ЧНПУ ім. Т.Г.Шевченка № 04-11/210 від 03.03.2010 р.). На відміну від традиційних соціально-психологічних тренінгів, зміст такого семінару спрямовано не на міжособистісне сприймання в групі, а на опосередковану соціальну перцепцію відсутніх (але значущих) осіб.

Апробація результатів дослідження. Результати проведених досліджень було оприлюднено на таких наукових конференціях: Всеукраїнська науково-

практична конференція «Актуальні проблеми соціальної педагогіки: теорія і практика» (11-12 грудня 2007 р., м. Чернігів); Друга міжнародна наукова конференція «Психологія влади – 2008» (14-15 січня 2008 р., м. Санкт-Петербург); Міжнародна науково-практична конференція молодих учених «Психологія XXI століття» (24-26 квітня 2008 р., м. Санкт-Петербург); Міжнародна науково-практична конференція «Проблеми духовності в психології розвитку особистості» (21-23 травня 2008 р., м. Ніжин); П'ята всеукраїнська конференція «Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави» (23-24 жовтня 2008 р., м. Київ); Друга міжнародна конференція молодих учених «Психологія – наука майбутнього» (30-31 жовтня 2008 р., м. Москва); Міжнародна наукова конференція «Соціально-психологічні трансформації особистості та суспільства на сучасному етапі» (20-21 листопада 2008 р., м. Чернігів); Міжнародна науково-практична конференція «Соціалізація особистості і суспільні трансформації: механізми взаємовпливу та вияви» (14-16 травня 2009 р., м. Чернівці); Всеукраїнська наукова конференція «Соціально-психологічні особливості сучасної молоді» (2 грудня 2009 р., м. Чернігів). Результати досліджень обговорювалися на засіданнях кафедри соціальної та практичної психології ЧДПУ імені Т.Г.Шевченка (2007–2009 рр.).

Публікації. Теоретичні та практичні результати дослідження відображено в 7 статтях, із них 5 – у виданнях, визнаних ВАК України за фахові з психології, та у 4 тезах наукових конференцій.

Структура дисертації зумовлена логікою дослідження і складається зі вступу, трьох розділів, списку використаних джерел (320 найменувань), додатків. Загальний обсяг дисертації – 247, основної частини – 180 сторінок. Робота містить 1 таблицю, 25 рисунків і 15 додатків на 41 сторінці.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність обраної теми дослідження, його об'єкт, предмет, визначено мету, завдання, наукову новизну, теоретичне і практичне значення роботи. Подано відомості про апробацію результатів дослідження та публікації за темою дисертації.

У **першому розділі** “**Теоретичні засади дослідження механізмів**

формування образів політичних лідерів у свідомості молоді” досліджено специфіку та фактори молодіжних уявлень про реальних та ідеальних політичних лідерів, проаналізовано вплив сім’ї на процеси політичної соціалізації молодих громадян, розглянуто механізми конструювання уявлень про політичних лідерів на основі змісту батьківських образів.

Теоретичний аналіз та узагальнення положень праць О.Вознесенської, Е.Дорофєєва, М.Дроздової, С.Гарькавець, С.Грабовської, Н.Ілюхіної, Д.Левчик, О.Петрунько, Т.Тамакової, В.Третьяченко та інших вітчизняних і зарубіжних науковців показав, що ідеальний політичний лідер уявляється молоді активним, рішучим, чесним, освіченим, компетентним та патріотично налаштованим. До більшості реальних політичних лідерів молодь ставиться критично (М.Дроздова, О.Вознесенська, В.Михайлова). У сприйманні політика пріоритет надається його особистісним характеристикам порівняно з іншими чинниками – такими, як партійна належність, організація передвиборної кампанії тощо (О.Башкирова, Л.Гегель, Р.Мамедбейлі, Л.Московичева, Р.Сігел, С.Ципко).

На уявлення молоді про політичних лідерів впливають демографічні, індивідуально-психологічні та соціальні чинники, зокрема стать, рівень політизованості, соціальний статус тощо.

На думку багатьох вітчизняних (В.Васютинський, В.Москаленко, О.Петрунько) та зарубіжних науковців (Ф.Грінштейн, Дж.Денніс, Д.Істон, Дж.Торні, Р.Хесс), на політичній соціалізації молоді загалом та політичних уявленнях зокрема суттєво позначається вплив сім’ї. Р.Хесс та Дж.Торні виокремлюють три основні моделі (а фактично механізми) впливу сім’ї на політичну соціалізацію дитини. Згідно з акумулятивною моделлю, батьки формують відповідні атитюди та почуття до держави, її атрибутів. Ідентифікаційна модель передбачає ідентифікацію дітей з політичними орієнтаціями батьків. Модель міжособистісного переносу показує, що, на формування політичних атитюдів впливає досвід сімейних взаємин, який пізніше переноситься на політичні об’єкти. Поряд із цим, на переконання низки вчених (М.Слюсаревський, Н.Уманець та ін.), на сучасному етапі роль сім’ї в процесі соціалізації зменшується.

Одним із перших проблему зв’язку образів батьківських та інших авторитетів почав розглядати З.Фрейд. Він зазначав, що постаті батьків лежать в основі образів-символів влади (імператор, король тощо). На сьогодні в західній (передусім американській) науці із цього приводу є два погляди.

Перший пов'язаний з теорією Д.Істона та Дж.Денніса, які висловили припущення, що основу наших пізніших політичних переконань становлять загальні (а не власне політичні) установки, джерела яких треба шукати в дитинстві і які зумовлено типом сім'ї, досвідом взаємодії з владою батька або вчителя. Вони стверджували, що саме цей досвід визначає подальше ставлення громадянина до державної влади та її носіїв. Думку про існування зв'язку між образами батьків і політичних лідерів також обстоювали Ф.Грінштейн, Дж.Девіс, О.Оконешникова, Дж.Торні, Р.Хесс. Натомість інші дослідники (Дж.Флерон, Х.Хірш, Д.Ярош) вказують на брак такого зв'язку або його статистичну незначущість.

Згідно з результатами досліджень Ф.Грінштейна, Д.Істона, Р.Хесса та ін., вплив сім'ї, зокрема, позначається на ідеалізації дітьми політичних лідерів. Причому за одними даними (Д.Істон, Р.Хесс), ця ідеалізація зберігається в підлітковому та ранньому юнацькому віці, за іншими (Ф.Грінштейн, Ш.Копен, Р.Мерельман) – вона зменшується з дорослішанням дітей. Окремі вітчизняні дослідники вели мову про характерне для масової свідомості приписування патерналістських функцій державі (М.Слюсаревський); про зумовленість владно-підвладних стосунків попереднім досвідом взаємодії та набутими стереотипами (В.Васютинський).

Різні погляди існують також і щодо механізмів зв'язку образів батьківських і політичних авторитетів. Так, Р.Доусон, К.Превітт, Р.Реннекер, Дж.Торні, Р.Хесс акцентують увагу на психоаналітичних механізмах (перенос, регресія, ідентифікація тощо), а деякі (Р.Мерельман) вважають, що захисні механізми задіяно в процесах політичної соціалізації не більше, ніж інші. Проведений аналіз показав, що в цьому разі доречнішим є апелювання саме до психоаналітичних механізмів (насамперед переносу), оскільки зв'язок образів батьківських і політичних авторитетів часто є неусвідомлюваним. До того ж, низка дослідників (С.Андерсен, Е.Гербер, Б.Петерсон, А.Фрейд) пропонують розглядати захисні механізми не лише як засіб розв'язання внутрішніх конфліктів, а й як механізми соціальної адаптації та перцепції.

У другому розділі “Емпіричне дослідження зв'язку образів батьків і політичних лідерів” описано методика та процедуру емпіричного дослідження, наведено й проаналізовано отримані дані.

Дослідження проходило в 5 етапів. На *першому* здійснювалася розробка та апробація (на вибірці 60 студентів) авторського варіанту особистісного

семантичного диференціалу (ОСД) для подальшого вивчення образів батьків і політичних лідерів.

На *другому* етапі за допомогою отриманого варіанта ОСД вивчалися особливості уявлень про образи батьків і політиків (батько, мати, В.Ющенко, В.Янукович, Ю.Тимошенко, "ідеальний президент", "Я сам"). Вибірку склали 350 осіб (139 чоловічої і 211 жіночої статі). Серед них 200 учнів 4-х, 6-х, 8-х та 10-х класів та 150 студентів 1-х, 3-х, 5-х курсів ЧДПУ імені Т.Г.Шевченка.

Дані факторного аналізу засвідчили, що між образами батьківських і політичних авторитетів у свідомості вітчизняних підлітків і юнаків існує зв'язок. Зокрема, у підгрупах шкільної молоді виділилися фактори, які містять одночасно складові образів батьківських і політичних авторитетів. У свідомості студентів політичні і батьківські авторитети виявилися не пов'язаними. Отже, із віком зв'язок між образами батьків і політиків слабне.

Аналіз уявлень про політичних лідерів показав, що жодний із досліджуваних образів реальних політиків у свідомості респондентів повною мірою не відповідає ідеальному (найбільше до ідеалу наближався образ Ю.Тимошенко). Крім того, уявлення про політичних лідерів зумовлено віком і статтю респондентів. Зокрема, якщо учні 4-х та 6-х класів наділяють реальних політиків загалом позитивними характеристиками, то старшокласники та студенти сприймають їх критичніше. Уявлення про ідеального лідера з віком стають чіткішими та більш диференційованими за певними критеріями. Так, у групах студентів спостерігаються типажі, багато в чому схожі на класичні, описані в політичній психології (лідери ділові, емоційні та ін.). Чіткіше це проявляється серед студенток, які, крім того, виокремлюють більше типів ідеальних лідерів.

Фактор статі впливає на оцінку випробуваними окремих складових образів політиків.

Батько сприймається дітьми та молоддю, з одного боку, крізь призму традиційних маскулінних стереотипів («батько – розв'язувач проблем», «авторитетний батько», «розумний і сильний батько», «діловий батько»), а з другого – як носій комплексу морально-етичних та фемінінних рис («батько-патріот», «інтелігентний батько»). Образ матері є більш різноплановим і багатобічним («доброчесна мати», «мудра мати», «розсудлива мати», «щира мати», «відповідальна мати», «маскулінна мати»). Але загалом мати уявляється як авторитетна постать, що втілює різноманітні позитивні риси.

Було отримано статистично вірогідні кореляції між окремими складовими образів батьків і політичних лідерів (реальних та ідеального). Найбільше таких кореляцій між образами обох батьків і політичних авторитетів виявлено за рисами скромність і любов до своєї країни. Крім того, було з'ясовано, що в загальній вибірці кількість статистично вірогідних кореляцій між складовими образів політиків та обох батьків однакова. Щодо образу батька більше зв'язків стосувалося такого політика, як В.Янукович. Натомість компоненти образу матері корелювали переважно з образом ідеального президента. Зазначимо, що з віком кількість статистично вірогідних кореляцій між складовими образів батьків і політичних лідерів зменшується, спостерігається менша ідеалізація образів останніх.

На *третьому* етапі дослідження використовувався метод експертних оцінок. За його допомогою було окреслено перелік механізмів, які можуть забезпечувати зв'язок образів батьківських і політичних авторитетів у свідомості молоді. Було опитано 36 експертів – викладачів ВНЗ та науковців України і Росії. У результаті для подальшого аналізу ми відібрали механізми, які було названо не менш ніж 30% експертів. Ними виявилися: перенос (трансфер), регресія, ідентифікація, проекція, інтроєкція, стереотипізація, ідеалізація, атракція.

У **третьому розділі “Психологічний зміст механізмів відтворення образів батьків в уявленнях молоді про політичних лідерів”** наведено результати факторного аналізу, метою якого було виявлення конкретних механізмів зв'язку образів батьків і реальних та ідеального політичних лідерів у загальній вибірці та її підгрупах. Побудовано й проаналізовано моделі зв'язку складових цих образів. Здійснено теоретичний аналіз отриманих даних, описано результати практичного впровадження їх у вигляді психологічного семінару для школярів та студентів.

Дослідження ролі механізмів, визначених експертами, у процесі відтворення батьківських образів в уявленнях молоді про політичних лідерів було метою *четвертого* етапу. Вибірку склали 100 студентів ЧДПУ імені Т.Г.Шевченка гуманітарних і негуманітарних спеціальностей (50 осіб чоловічої і 50 жіночої статі). Було використано такі методики: 1) авторський варіант ОСД для оцінки образів В.Ющенко, Ю.Тимошенко, В.Януковича, ідеального президента, батька, матері та «себе самого»; 2) п'ять стимульних картинок ТАТ на діагностику регресії, ідентифікації, проекції/інтроєкції, ідеалізації; 3) шкала

прийняття інших Фейя (для діагностики механізму атракції); 4) авторська анкета для вивчення стереотипізації (попередньо апробована на 120 студентах).

До отриманих даних була застосована процедура факторного аналізу. Так, у загальній вибірці виділилися три фактори. Структуру першого фактора («проективно-атракативний перенос владних ідеалів») склали майже всі показники образу батька, більшість шкал образів ідеального президента і матері. Також він включив ряд характеристик образу «Я», кілька шкал образу В.Ющенка. Загалом, зміст фактора дозволяє вести мову про зв'язки образів обох батьків та ідеального лідера, які забезпечуються двома механізмами – проекцією та атракцією з домінуванням першого над другим.

Другий фактор («чоловіча політична влада») вміщує всі показники образу В.Януковича, більшість характеристик образу В.Ющенка, кілька змінних образів батька, матері, «Я» і шкалу поваги інших образу Ю.Тимошенко.

Третій фактор («ідентифікаційний перенос жіночої влади») базується на всіх шкалах образу Ю.Тимошенко. Крім того, він включає ряд характеристик образів «Я» та матері і шкалу доброзичливості батька. Оскільки до фактора увійшли ряд шкал образу «Я», можна припустити, що за деякими шкалами опитані ідентифікують себе з матір'ю (вона головним чином їх виховує і є уособленням батьківського авторитету) і переносять ряд її рис на образ Ю.Тимошенко. Отже, можемо припустити існування ідентифікаційного переносу ряду шкал материнського образу на образ іншої жінки, політика (спрацьовує «жіночий авторитет»).

На основі даних факторного аналізу було побудовано дев'ять моделей зв'язку компонентів образів батьків і політичних лідерів. Ці моделі не лише продемонстрували наявність у свідомості респондентів зазначеного зв'язку, а й засвідчили, що останній забезпечується механізмом переносу. Причому механізм переносу проявляється в різних формах: проективно-атракативний, проективний, атракативний, стереотипно-атракативний, ідентифікаційний.

Було встановлено, що в загальній вибірці найбільше зв'язків забезпечуються механізмом проективно-атракативного переносу. Це зв'язки між характеристиками образів обох батьків та ідеального політичного лідера (рис. 1). Такий результат пояснюється як ідеалізацією батьків, так і уявленням про ідеального президента як про авторитетнішу постать порівняно з іншими політиками.

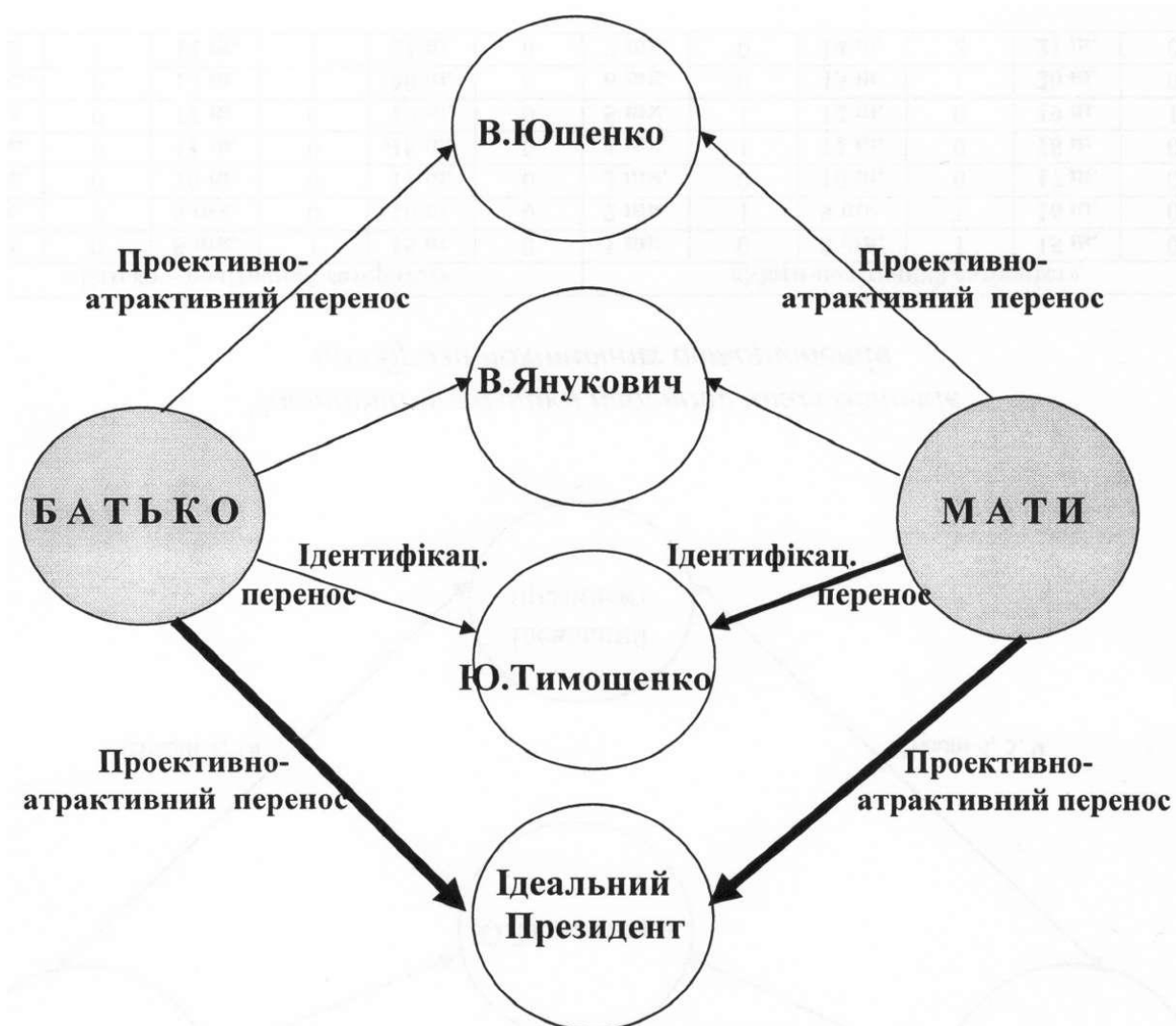

Рис. 1. Модель зв'язку образів батьківських і політичних авторитетів (загальна вибірка)

Дещо менша, однак вагома кількість зв'язків спостерігається між образами матері і Ю.Тимошенко, що є закономірним, оскільки тут дістали відображення уявлення про жіночий авторитет. Цей зв'язок забезпечується ідентифікаційним переносом. Крім того, за окремими ознаками (інтелектуально-діловими, характерологічними тощо) виявлено зв'язки між образами В.Ющенка і батьків, В.Януковича і батьків, Ю.Тимошенко і матері. Усі ці образи пов'язуються між собою за допомогою двох механізмів – проективно-атракативного переносу та ідентифікаційного переносу.

У моделі за результатами чоловічої підгрупи найбільше зв'язків спостерігається між показниками образів батька і Ю.Тимошенко. Ці зв'язки забезпечуються механізмом проективного переносу і стосуються шкал інтелектуального, професійно-ділового, характерологічного, соціально-

комунікативного, морально-етичного типів. За значною кількістю шкал пов'язані також образи батька та ідеального президента, матері і В.Януковича, а також матері і Ю.Тимошенко, матері та ідеального президента. Ці зв'язки забезпечуються механізмами проєктивного, проєктивно-атрактивного та атрактивного переносів. Зв'язки типу «батько – ідеальний президент» і «мати – Ю.Тимошенко» є свідченням наявності чоловічого і жіночого владних архетипів.

Модель у *жіночій* підгрупі вказує на те, що більша кількість зв'язків стосується різнотипних шкал образів батька та ідеального президента. Ці зв'язки забезпечуються механізмом атрактивного переносу. Також за багатьма ознаками між собою пов'язано образи матері і Ю.Тимошенко. В основі такого зв'язку лежить механізм стереотипно-атрактивного переносу. Отже, можна говорити про наявність у свідомості дівчат архетипів, відповідно, чоловічого і жіночого владного авторитету.

Результати факторного аналізу за підгрупами випробуваних із високим рівнем вираженості певних механізмів показали таке. Модель у групі з високим рівнем *стереотипізації* ілюструє забезпечення цим механізмом зв'язку лише окремих шкал образів батька і В.Ющенко, матері і В.Януковича, матері і Ю.Тимошенко, батька та ідеального президента, матері та ідеального президента.

Аналіз моделі в групі з високим рівнем *атракції* показав, що цей механізм забезпечує найбільшу кількість зв'язків між показниками образів матері та ідеального політичного лідера.

Модель у групі з високим рівнем *проєкції* ілюструє, що такий механізм забезпечує зв'язок лише поодиноких шкал образів батька і В.Ющенко, батька і В.Януковича, батька і Ю.Тимошенко, батька та ідеального президента, матері і В.Ющенко, матері та ідеального президента.

Аналіз моделі в групі з високим рівнем *регресії* висвітлив наявність більш вираженого зв'язку між різнотипними шкалами образів батька і Ю.Тимошенко, який забезпечується цим механізмом.

Модель у групі з високим рівнем *ідентифікації* демонструє, що цей механізм забезпечує зв'язок лише окремих шкал образів матері і В.Ющенко, матері та ідеального президента, матері і Ю.Тимошенко, матері і В.Януковича, батька і Ю.Тимошенко, батька та ідеального президента.

Модель у групі з високим рівнем *ідеалізації* ілюструє, що механізм

ідеалізації забезпечує найбільшу кількість зв'язків між образами матері і В.Януковича. Крім того, досить виражені зв'язки спостерігаються між показниками образів матері і Ю.Тимошенко, матері та ідеального політичного лідера, батька і В.Ющенка. Загалом більше зв'язків стосується показників образів матері і політиків.

Отримані результати було покладено в основу авторської програми психологічного семінару для школярів і студентів, спрямованого на ознайомлення їх з особливостями сприймання авторитетних постатей (батьків і політиків), поглиблення в них здатності до самоаналізу, розуміння своїх стосунків із батьками, сприяння їхньому саморозвиткові. Семінар поєднав у собі міні-лекцію, діагностичні та тренінгові вправи. Експериментальне впровадження цієї програми було метою *п'ятого* етапу дослідження. Її апробація у вигляді факультативного заняття здійснювалася окремо на учнях 8-х і 10-х класів (40 осіб) та студентах педуніверситету 1-го і 3-го курсів (76 осіб). Наприкінці семінару було проведено контрольне анкетування його учасників.

Загалом більшість школярів і студентів до роботи поставилися серйозно, уважно слухали психолога, давали змістовні відповіді. Частина восьмикласників і десятикласників не зрозуміла важливості запропонованої теми, натомість третьокурсники оцінили її критично, пояснюючи це втратою для них її актуальності. Найбільш близьким зміст семінару виявився для першокурсників, що пояснюється одночасним збереженням для них авторитету батьків і виробленням самостійної громадянської позиції. Як свідчать результати анкетування, значна частина учасників дізналися багато нового про стосунки в сім'ї, зрозуміли схожість із своїми батьками, почали замислюватися над рисами власного характеру та характеру батьків, переосмислили погляди на батьків та інших авторитетних осіб. Учасники семінару навчилися краще розуміти себе та інших людей, аналізувати свої дії, терпиміше ставитися до себе та оточення, цінувати свою сім'ю. Порівняння результатів апробації програми в різних вікових групах показало, що вона є ефективнішою в роботі зі студентами, ніж з учнями. Студенти глибше усвідомлюють проблему, яка розглядається, об'єктивніше оцінюють роль батьків у власному житті, краще розуміють соціальну значущість представників влади, що супроводжується політичною ідентифікацією з рідними, переносом їхніх рис на владні авторитети.

ВИСНОВКИ

1. На підставі теоретико-методологічних узагальнень та емпіричних даних дослідження з'ясовано, що у свідомості молоді в змісті образів політичних лідерів відтворено структурно-змістові характеристики образів батьків. В основі такого відтворення лежить механізм переносу. Він може проявлятися в різних формах – як проєктивно-атракативний, атракативний, проєктивний, стереотипно-атракативний, ідентифікаційний – і тому має розглядатися як системний, багатобічний феномен.

2. Провідними механізмами відтворення батьківських образів в уявленнях молоді про політичних лідерів є проєктивно-атракативний, проєктивний та атракативний переноси. Найчастіше відповідні зв'язки забезпечуються механізмом проєктивно-атракативного переносу: молодь проєктує власну симпатію до батьків на образи авторитетних для них політиків.

3. Оцінка реальних політиків є переважно негативною або амбівалентною і відображає наявні стереотипи щодо політики і політиків. Ідеальний політичний лідер наділяється цілим комплексом рис, пріоритетними серед яких є емоційно-вольові та морально-етичні. З віком уявлення про ідеального лідера диференціюються, стають чіткішими. Сприймання дітьми та молоддю образу батька здійснюється, з одного боку, крізь призму традиційних маскулінних стереотипів, а з другого – він наділяється комплексом рис морально-етичного та фемінінного змісту. Мати загалом уявляється авторитетною постаттю, що втілює різноманітні позитивні риси. Водночас її образ є більш різноплановим та багатобічним, ніж образ батька.

Дослідження вікової динаміки складових образів батьків і політичних лідерів показало, що з віком зростає критичність та адекватність сприймання дорослих авторитетів, зменшується їхня ідеалізація.

4. Зв'язок між образами батьків і політичних лідерів насамперед стосується рис інтелектуально-ділового та комунікативного типів. Ознаки досвідченості і доброзичливості часто пов'язують образи обох батьків і політичних лідерів. Низка інших шкал частіше спрацьовує в діаді «батько – політик» або «мати – політик». Ці зв'язки відображають гендерні стереотипи «ділового» маскулінного батька та емоційної, ефективно взаємодіючої матері.

Найбільше зв'язків і в дівчат, і в хлопців стосується образу батька і політиків. З віком зв'язок типу «батьки – політичні лідери» стає менш

вираженим.

5. Зафіксовано статеві відмінності в закономірностях зв'язку між шкалами досліджуваних образів і їхніх механізмів. Так, у хлопців кількість зв'язків між образами обох батьків і політичних лідерів є більшою, ніж у дівчат, виразніше спрацьовують механізми проєктивного, проєктивно-атрактивного та аtractiveного переносів. У дівчат цей зв'язок забезпечується аtractiveним, стереотипно-атрактивним і проєктивним переносами.

6. Структура отриманих моделей відображає наявність у політичній свідомості молоді «чоловічого» і «жіночого» архетипів влади. Основу першого становлять зв'язки між певними шкалами образів батька та ідеального президента, які забезпечуються механізмом проєктивно-атрактивного переносу. Натомість «жіночий владний авторитет» побудовано на зв'язках образів матері, Ю.Тимошенко та ідеального президента, де домінують механізми проєктивно-атрактивного та ідентифікаційного переносів.

7. Розроблена й апробована на старшокласниках і студентах програма психологічного семінару сприяла розвиткові в них саморефлексії, вміння аналізувати владні постаті, порівнювати їх як між собою, так і з власним «Я». Семінар допоміг усвідомити специфіку безпосереднього та опосередкованого сприймання значущих осіб, показав, що сприймання політиків відбувається крізь призму їхнього іміджу, опосередкованого батьківськими образами.

Отримані результати дають змогу окреслити перспективні напрями подальших досліджень, зокрема вивчення зумовленості виявлених механізмів чинниками індивідуально-психологічного (тип особистості) та соціально-психологічного (стиль сімейного виховання, склад сім'ї) рівнів.

Список опублікованих автором праць за темою дисертації:

Статті у фахових виданнях, включених до переліку ВАК України:

1. Зв'язок образів батьків і політичних авторитетів у дітей та молоді // Соціальна психологія. – 2008. – № 1. – С. 67–75.
2. Образи вітчизняних політичних лідерів у свідомості дітей та молоді // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави: [зб. наук. праць / За заг. ред. М.М.Слюсаревського]. – К.: Міленіум, 2008. – Вип. 7. – С. 91–100.

3. Особливості зв'язку образів батьків та політичних лідерів у свідомості молоді // Актуальні проблеми психології: Психологія навчання. Генетична психологія. Медична психологія: [зб. наук. праць / За ред. С.Д.Максименка, М.В.Папучі]. – Київ – Ніжин, 2008. – Том 10. – Вип. 6. – Ч. 1. – С. 229–233.
4. Сім'я як чинник політичної соціалізації дітей та молоді // Актуальні проблеми навчання та виховання людей з особливими потребами: [зб. наук. праць]. – 2008. – № 5 (7). – С.472–482.
5. Механізми зв'язку образів батьківських та політичних авторитетів у свідомості молоді // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави: [зб. наук. праць / За заг. ред. М.М.Слюсаревського]. – К.: Міленіум, 2009. – Вип. 9. – С. 56–65.

Статті в інших наукових збірниках та періодичних виданнях:

1. З досвіду впровадження програми розвитку рефлексивних і соціально-перцептивних навичок молоді // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка. – 2009. – Вип. 74. Серія: «Психологічні науки». – Т.1. – С. 176-181.
2. Образи батьків та політичних лідерів у психосемантичному просторі дітей та молоді // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка. – 2008. – Вип. 59. – Серія: «Психологічні науки». – Т. 1. – С. 112–115.
3. Особенности связи образов родителей и политиков // Психология XXI века: Матер. междунар. научно-практ. конф. молодых ученых 24-26 апреля 2008 г. / Под научн. ред. Н.В.Гришиной. – СПб: Изд-во СПбГУ, 2008. – С.133–135.
4. Проблема связи родительских и политических авторитетов в сознании детей и молодежи // Психология власти – 2008: Матер. второй междунар. науч. конф. 14-15 января 2008 г. / Под научн. ред. А.И.Юрьева. – СПб., 2008. – С. 177–181.
5. Связь образов авторитетных фигур в сознании детей и молодежи // Психология – наука будущего: Матер. II междунар. конф. молодых ученых, 30-31 октября 2008 г. / Под ред. А.Л.Журавлева, Е.А.Сергиенко, А.С.Обухова. – М.: Изд-во ИП РАН, 2008. – С.133–136.
6. Механізми зв'язку образів батьків та політичних лідерів у політичній

свідомості дітей та молоді // Соціалізація особистості і суспільні трансформації: механізми взаємовпливу та вияви: Матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (14-16 травня 2009 р., м. Чернівці). – Чернівці, 2009. – С.93–94.

АНОТАЦІЇ

Дроздова М.А. Механізми відтворення батьківських образів в уявленнях молоді про політичних лідерів. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук за спеціальністю 19.00.11 – політична психологія. Інститут соціальної та політичної психології АПН України, Київ, 2010.

У роботі представлено результати дослідження особливостей та основних механізмів зв'язку образів батьків і реальних та ідеального політичних лідерів у свідомості молоді. Виявлено зв'язок між інтелектуально-діловими та комунікативними характеристиками образів одного або обох батьків і політичних лідерів. Досліджено вікові та статеві особливості зв'язку таких образів. Показано, що в його основі лежить механізм переносу, який проявляється в різних формах: проективно-атракативний, проективний, атракативний, стереотипно-атракативний, ідентифікаційний переноси.

Запропоновано авторську програму психологічного семінару на розвиток рефлексивних та соціально-перцептивних умінь молоді, результати апробації якої засвідчили її ефективність.

Ключові слова: образи, соціально-політичні уявлення, батьки, політичні лідери, психологічні механізми, перенос.

Дроздова М.А. Механизмы воспроизведения родительских образов в представлениях молодежи о политических лидерах. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата психологических наук по специальности 19.00.11 – политическая психология. Институт социальной и политической психологии АПН Украины, Киев, 2010.

Диссертация посвящена изучению механизмов связи образов родителей и политических лидеров в сознании молодежи.

Теоретический анализ проблемы показал, что к большинству реальных политиков молодежь относится критически. В то же время идеальный

политический лидер молодым гражданам представляется активным, решительным, честным, образованным, компетентным и патриотически настроенным. При восприятии политического лидера молодежь отдает предпочтение его личностным, а не политическим характеристикам. Было показано, что влияние семьи на ребенка может проявляться в перенесении родительских характеристик на представления о представителях власти. Это подтверждается наличием определенной связи между образами родителей и политических лидеров. Анализ проблемы механизмов осуществления этой связи засвидетельствовал возможность исполнения отдельными защитными механизмами (прежде всего, переносом) социально-перцептивных функций.

В ходе эмпирического исследования была выявлена тенденция к идеализации образов родителей и реальных, а также идеального, политических лидеров, которая становится менее выраженной с возрастом. Обнаружено, что реальных политических лидеров молодежь воспринимает критически или амбивалентно. Идеальный политический лидер наделяется комплексом черт, приоритетными среди которых являются эмоционально-волевые и морально-этические. С возрастом представления об идеальном лидере дифференцируются, становятся более четкими. Результаты показали, что образ матери является более авторитетным и разноплановым в сравнении с образом отца.

Было доказано, что в сознании молодежи существует связь между интеллектуально-деловыми и коммуникативными характеристиками образов одного или обоих родителей и реальных (идеального) политических лидеров. Показано, что с возрастом эта связь становится менее выраженной. На основе полученных результатов были построены модели связи структурных компонентов образов родителей и политических лидеров. В основе этой связи лежит механизм переноса, проявляющийся в разных формах (проективно-аттрактивный, проективный, аттрактивный, стереотипно-аттрактивный, идентификационный переносы). Ведущими механизмами связи образов родительских и политических авторитетов в политическом сознании молодежи являются проективно-аттрактивный, проективный и аттрактивный переносы.

Существуют половые отличия в закономерностях связи между шкалами исследуемых образов и их механизмов. В частности, у юношей срабатывают механизмы проективного, проективно-аттрактивного и аттрактивного переносов, а наибольшее количество связей наблюдается между показателями

образов отца и Ю.Тимошенко. У девушек связь между составляющими образов родителей и политических лидеров обеспечивается аттрактивным, стереотипно-аттрактивным и проективным переносами, а наибольшее количество связей касается шкал образов отца и идеального президента. Также у юношей частота связей типа «отец-политический авторитет» и «мать-политический авторитет» больше, чем у девушек.

В подгруппах с высоким уровнем выраженности исследуемых механизмов наибольшее количество связей обеспечивается механизмом идеализации. Структура полученных моделей показала также существование в политическом сознании юношей и девушек «мужского» и «женского» архетипов власти. В основе первого лежат связи между определенными шкалами образов отца и идеального президента, а второй составляют связи образов матери, Ю.Тимошенко и идеального лидера.

Разработанная и апробированная на школьниках и студентах программа психологического семинара способствовала развитию у них саморефлексии, умения анализировать фигуры власти; помогла осознать специфику непосредственного и опосредованного восприятия значимых людей; показала участникам опосредованность восприятия политиков, как их имиджем, так и родительскими образами. Сравнение результатов апробации программы на разных возрастных группах показало ее большую эффективность при работе со студентами, чем с учениками.

Ключевые слова: образы, социально-политические представления, родители, политические лидеры, психологические механизмы, перенос.

Drozdova M.A. Mechanisms of parental images reflection in the youths' representations about political leaders. – Manuscript.

Dissertation for Candidate degree in psychological sciences. Speciality 19.00.11 – Political psychology. Institute of Social and Political Psychology, Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine, Kyiv, 2010.

The research results of peculiarities and main mechanisms of connection between parental, real and ideal political leaders images in youths' consciousness are presented in this thesis. It is founded the connection between intellectual-business and communicative traits of one or both parents and political leaders images. The age and sexual peculiarities of this connection are explored. It is shown, that this connection is providing by transference mechanism, which is displayed in different

forms: projective-attractive, projective, attractive, stereotype-attractive and identification.

The author program of psychological seminar for development of youths' reflective and socio-perceptive skills and the approbation results of its efficiency are offered.

Keywords: images, socio-political representations, parents, political leaders, psychological mechanisms, transference.